

ÓTESTAMENTOMI PROBLÉMÁK.

A bölcelet történetében Kantnál van a legsajátosabban meghatározva az emberi *értelemnek és észnek* a köre és feladata. Az értelem (Verstand) inkább befogadó s az okszerűség szempontja szerint működik, míg az ész (Vernunft) célok irányában mozog s alkotásokon fáradozik. Kant a Tiszta Ész Kritikájában a transcendentális logika körében foglalkozik a transcendentális analitikával és dialektikával s míg az előbbiben a tiszta értelem alapelemeit tárja fel, addig az utóbbiban a transcendentális eszmék kerülnek sorra. A logikai ítéletek a modalitás kategóriájában lehetnek apodiktikusak, assertorikusak és problematikusak: tehát kijelentés-szerűek, igenlők (állít) és olyanok, amelyek a kérdésség körébe esnek. Kérdés, problema általában csak ott merülhet fel, ahol nem dolgoznak holtbizonyossággal. De a problema nem a receptív elmének sajátos tárgya, hanem a spontán alkotásokkal foglalkozó észnek igazi tulajdona. A problema a lehetőségek, az eszmék, a szabad kutatás világába utal s természetszerűleg meghal, avagy tán megszületni sem képes, amikor föltétlen parancsként ható kijelentések és kinyilatkoztatások tartják megszállva az emberek lelkeit. A természet világában, hol a természettörvény örök állandósággal hat a tudósok felfogása szerint, nem lehetnek és nincsenek problémák; valamint nem lehetnek ott sem, ahol az Isten előre elrendezte az ember sorsát s minden előzetes megállapítás szerint történik, illetőleg következik be, mivel az akarat elhatározásában, célok kitzítésében, eszközök megválasztásában nincs az embernek önálló ténykedési képessége. Nincsenek ott sem és akkor sem problémák, ahol és amikor a biblia a kialakult kánonikus alakjában isteni eredetű műképen jelentkezik s az embernek föltétlen hódolattal, szolgálailag kell elfogadnia azt.

Mindig voltak és mindig lesznek bizonyos értékképzetek, melyek bizonyos korokat egész sajátosan jellemeztek, melyek a kultúrkinccsekkel voltak a legszorosabb összefüggésben s elhatározó, irányító erőkként hatottak mindazokra, akik az illető koroknak közfelfogását magukévá tették. Ezek a közkinccsek, elhatározó hatalmak az élet minden terén jelentkeztek és a népek történetének folyamán állottak elő.

A mi bibliánk is egy ilyen hatalom volt sok ideig milliók életében anélkül, hogy alaposabb megvizsgálásához hozzá fogtak volna: mint isteni kijelentés, szent és sérthetetlen s örök igazságoknak egyedüli tárháza. Az előretörő protestantizmus a bibliát emelte arra a tekintélyre, amelyen a katolicizmus szemében az egyház állott. Azonban az ember világával együtt a fejlődés for-

májában él. Így történt, hogy a kutató elme tovább haladt a befogadásnál s általa a dogma, az isteni kijelentés, amely a biblia alakjában hatott életére: megvizsgálás, megismerés és megbírálás tárgyává tételt. Megszületett a biblia kritika s megindultak a problémák megoldása útján azok az elmék, akik a legnagyobb mértékben járultak hozzá szellemi kialakulásunk sikeréhez.

Bibliánk mind a két része ezer és ezer főt, szívet és elmét foglalkoztatott és foglalkoztat ma is: szebbnél szebb problémákat vetvén fel és iparkodván megoldani; de én jelenleg csak az Ótestamentum problémáival foglalkozom azon szempontból, hogy egy általános képet adhassak az olvasónak és lehetővé tegyem azt, hogy későbbi ilyenirányú, a részletekbe menő tanulmányaim világosan megérthetők legyenek.

Legelőször tehát azt kell megjegyeznünk, hogy előbb megszünt a hit, hogy a biblia az Isten egyenes szerzeménye, avagy diktálása eredménye s csak akkor jelentkezett a probléma és azzal a kutatás, értelmezés s mindez lehető észkrítikával, elméleti élességgel. A biblia kritika különböző irányjaival és tárgyával a problémák tömkelegén át vezetett és vezet olyan megismerésekhez, melyek az emberiség művelődéstörténetét alkotják.

Tehát az ótestamentumi problémák tárgyalásával tulajdonképpen a történelem mezejére léptünk s így természetesen a biblia is olyan kincstárházzá változott, amelyből emberi életet, népek kinlódását, harcokat és küzdelmeket, törekvéseket és szent lelkesedést, erkölcsöt és vallást ismerhetünk meg s az emberi kultúra külső magasságaiba és mélységeibe tekinthetünk be.

Mindenek előtt állapítsuk meg, hogy a kánonikus Ótestamentum, vagyis az a gyűjtemény, amely a Kr. e. századokban véglegesen kialakult s újabb könyveket később nem fogadott magába: általában három nagyobb részre oszlott fel épen szerveződése folyamán. Ezek voltak: 1. *Törvények*;

2. *Próféták*;

3. *Szentíratok*.

A *törvények*hez tartozott a ma ismeretes mózesi öt könyv, amit még *Pentateuch*nak is neveznek.

A *próféták* két nagy csoportra oszlottak: első próféták s itt Józsué, Bírák, Sámuel és Királyok; későbbi próféták s itt Ézsaiás, Jeremiás, Ezekiel (nem mindig ilyen sorrendben) és a kisebb próféták (12), Dániel nem jutott be a próféták közé.

A *szentíratok* (kethubim, hagiographa) cím alatt foglaltak helyet az Ótestamentum többi könyvei.

A törvények könyvei általában a Mózes neve alatt szerepelnek és öt könyvből állván, Pentateuch nevet kapnak, de később a biblia-kritikával kapcsolatban a Józsué könyve kivétetik a próféták közül és a Pentateuchhoz számítva, a hat könyvnek Hexateuch nevet adnak.

E két elnevezés: Pentateuch és Hexateuch sok érdekes problémát rejt magában, amint később látni fogjuk.

Az első próféták közül nemcsak Józsuét vették ki, hanem a más hármat is és történelmi könyveket ismertek fel bennük.

A későbbi próféták Dániel próféta könyvével bővültek s lassanként, a különböző codexeket is figyelembe véve, lehetőleg minden könyvet elrendeztek tartalma és néha keletkezési ideje szerint.

A Pentateuch és Hexateuch megkülönböztetés azt jelenti, hogy a kérdéses könyvek szorosan egymáshoz tartoznak részint tartalmuk, részint keletkezésük miatt. Az előbbinek könyveit, a m'zesi öt könyvet a theológiában a következőképen nevezzük: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium. E könyvekkel kapcsolatban merültek fel a legérdekesebb problémák, melyek röviden a következők: *Mózes írta-e az öt könyvet?* Az ő írása (Isten diktálása) mellett szól Ex. 17¹⁴, 24¹, 34²⁷, Num. 33², Deuter. 31⁹, 24, 32^{1—43} stb. Időszámításunk első századában Ezra negyedik könyvében azt találjuk, hogy a Törvény-könyv elégvén, a szentlélek segítségével folytán Ezrának sikerült lediktálnia mindazt, ami a világ kezdetétől fogva történt s az így keletkezett 94 könyvből 24 a régi és 70 pedig egészen új. Eszerint a jelenben meglevő öt könyvet nem Mózes írta, hanem a szentlélek sugálmazta Ezra által. (Apokrifus irat) Damaszkusi János szerint (De Haer. 19.) a zsidók egyik szektája a VIII. sz. ban azt hirdete egyenesen, hogy a törvényeket nem Mózes írta. A bibliafordító Hieronimus (Jeromos) nagyon helyes érzékel tovább ment ennél s a Deuteronomiumot azonosította azon könyvvel, amelyet Kr. e. 621-ben Józsiás király idejében Hilkia főpap a templomban megtalált. E tényben már harározott biblia-kritikai érzék nyilatkozik meg, habár ez természetesen nem zárja ki a mózesi szerzőséget. (Comment. in Ezekiel 1¹) Toledói Izsák (ben Jasos 982—1057.) elsőnek mutat rá, hogy a Genesis 36³¹ helye csakis a héber királyság megalapítása után keletkezneteit s Ibn Ezra (1088—1167) bebizonyította, hogy a mózesi könyvekben olyan részek vannak, melyeket későbbben szúrtak be. Hobbes (1651) Leviathanjában a „Mózes 5. könyve“ címet levei s ő is, mint Jeromos, a Deut.-t Hilkia főpap által a templomban megtalált könyvvel azonosnak mondja. Spinoza pedig Tractatus Theologico-Politicusában (1671) az Ezra negyedik könyvében mondottakra tér vissza. Simon (Richard, 1685. Amsterdam) az első, aki észreveszi az elbeszélésekben az isméléseket s azoknak különböző stílusát; amiket alaposabban megvizsgálva, a francia orvos Jean Asiruc azzai told meg, hogy az ismélődő helyeken az isten neve részint Jahwehval, részint Elohimmal van írva. (1753.)

Ime a problema megragadása hol itt, hol ott a mózesi szerzőséget illetőleg; az a kezdetleges és általában bizonytalan tapogatózás, mint a kis gyermek első lépései, de mégis törekvés arra, hogy az igazság, a valóság földeríthető legyen. Jelenleg nem célunk tovább kísérni e kérdés történetét, mely aztán — minden ellentörekvés ellenére is — teljes alaposággal és bizonyossággal kimutatta, hogy a mózesi könyvek ismeretes alakjának s tartalmának Mózes nem lehetett a szerzője; hanem más, felmerült problémákat állítunk az olvasó elé. Másik problema volt, hogy *mire tanítanak a Jean Astruc által észrevett különböző istennevek?* Genesis 1^{1—2^a} és 2^{4b—25} helyei a teremtésnek két leírását adják s míg az

elsőben Elohim, a másodikban Jahweh szerepel. Mindkét név az isten fogalmát fejezi ki, de a fogalmak egymástól különböznek. Más általában a stilus, más a tárgy némi tekintetben, t. i. a teremtés tárgya; de mindkettő mégis egybe van fűzve. Más az Isten, aki teremt. Az egyik, Elohim, szellemibb, a másik, Jahweh emberibb, illetőleg anthropomorphicus felfogás eredménye. Megszületett a gondolat, hogy a különböző istennevek más írók felfogását árúlják el, tehát nem egységes műről van szó, legfőnnebb egybeszerkesztésről. Ugyanis az istennév csak éppen a problémára rávezető jel volt, mert amint később kitűnt, a gondolkozás természete, stilus és a kifejezések általán sokkal fontosabb ismertető jelek voltak, mint az istennevek. Azán egy zavaró körülmény volt az, hogy az istennevek írása nem mindig következetes s néha pedig mindkettő előfordul egy és ugyanazon szövegben.

Természetesen elfogadható kriteriumok alapján szaporították azon helyek számát, amelyekről bebizonyosodott, hogy egyik, vagy másik íróhoz, illetőleg esetleg írói iskolához tartozik.

Az istennevek különböző vallásos fogalmakat tártak fel, amint Elohim lényegileg másképen járt el, mint Jahweh. Az előbbi szellemi módon tudott hatni, az utóbbi teremteni is csak úgy teremtett, mint ahogy a fazekas formálja agyagból fazekát s nem pedig legyen szavára állott elő teremtménye; a paradicsomba is le kellett szállania s ott járkált, mint egy ember, sőt.

Ki volt Elohim és ki volt Jahweh?

Nagy kérdései lettek ezek a bibliai tanulmányozásnak s az előbbivel kapcsolatban általában megállapították, hogy a sémi népeknél *el* szócska fejezi ki az isten fogalmát. Jelent azonban eget, magasságot, csillagot, urat, vezetőt sőt, szóval arra utal, hogy a vallásos fogalmakkal kapcsolatban a főalévő értendő rajta, aki hatalommal rendelkezik. Ennek a többese volna *el'im* s Elohim, ami szintén többesszámú, nem éppen az isteneket (élím) jelentené, hanem az istenség hatalmát (Loisy). Elohim egyes számban az Ótestamentumban (a költészetet kivéve) nem fordul elő s jelentését sokféleképpen értelmezték. Némelyek szerint fejedelmi többes (v. ö. Enyedi György: *Explicationes*), mások szerint a szentháromság jelzője, vagy pedig polytheista (sokisten) istennév s jelentheti azt is, hogy minden más istennek hatalmát egyesíti magában; avagy éppen csak a szám többes, de jelentése tökéletesen egyes számú. Elohim tehát, tekintettel a többi sémi népek felfogására, általában az isten volt a zsidók számára.

Jahweh sokáig Jehovah alakban szerepelt, de a theologusok kimutatták, hogy csak a Massoreták portorisa következtében került forgalomba ez a hibás alak, úgy, hogy az adonáj pontjait írták be *Jahweh* mássalhangzói mellé. Ex. III. 14-ben a lenni (hájáh) igével van azonosítva, aki valóban van. Az elephantini¹ papyrus leletben *Jahu* nevű isten van említve az ott lakó zsidók isteneként. *Jahweh* küönben szoros összeköttetésben áll Mózes nevével és működésével és határozottan *nemzeti* istennek tekintendő.

¹ Calatrától délre mintegy 400 mérfölddel; Sayce és dr. Cowey adták ki 1906-ban.

Amint láttuk, az istennevek mellett a szövegekben más megkülönböztető jelek is voltak s ezeken haladva, iparkodtak megoldani a nagy kérdést: *mi valóban és hogyan állott elő a Pentateuch?*

Sok kutatás eredményeképpen megállapítást nyert, hogy van egy irat, amely ide és oda beledolgozva, egy íróhoz, vagy egy iskolához tartozott s mivel az istent általában Jahweh-nak írja, *jáh-vista* irat névvel illették és J al jelezték. Előkerült így lassanként egy elohista irat is (E); a Denteronomium külön iratnak bizonyult (Dv. Dt) s emellett még felismerték azt az iratot, amelyet legkésőbbben alkottak a fogság után (444) s mivel egy papi iskola hozta létre, papi iratnak nevezték el (P). A Pentateuch tehát (s ez áll a Hexateuchra is) mai alakjában Kr. e. 444 után volt készen először s alapíratát a terjedelmes papi irat tette, melyben szintén Elohim néven fordul általában elő az Isten s mely iratba bele van dolgozva a J, E, és D. egyaránt. A J. és E. Kr. e. a 9. sz.-ra útal, mikor keletkezhetett s J. Judában, E. pedig Izraelben kellett, hogy létrejöjjön. A D. irat Jeromos és Hobbes sejtése szerint elvégre is azonosították a 621-ben megtalált könyvvel s szoros viszonyba került a kortárs Jeremiás prófétaival. A papi irat Ezekiellel jutott közelségbe, mint akinek nagy befolyása volt a papi iskola ezen műve létrejövételére.

Amint a Pentat.-al tisztába jöttek, legalább nagyjában, világosan kezdték látni a zsidónép történetét is s lassanként más bibliai könyveket is kezdték elhelyezni a zsidónép történetében s így keletkezésük idejét illetőleg. Közben azonban rájöttek, különösen a Pentat.-al kapcsolatban arra, hogy a régi adatok, források között az emberi kultúrfokozatoknak típusai ismerhetők fel. Felmerült az Ótest.-al kapcsolatban tehát *az általános emberi művelődésnek problémája*. A szemek, melyek más emberi alkotásokat is vizsgáltak, észrevették, hogy igen gyakran különböző kultúráknak összeütközésével találkozunk bibliai problémák megoldásán fáradozva. *A nomád és a földművelő* (agrikultúra) kultúrfokozatról lehetett szó általában (Kain és Ábel; a paradicsomból való kiűzés és a munka végzésére utalt ember sorsa s íb), de a városi kultúra is összeütközésbe jut a nomád kultúrával többek közt azon elbeszélésekben, ahol Isten elpusztítja a tobzódásba sülyedt erkölcstelen városokat s csak a nomád-életet élö menekülhet meg. Klasszikus példa erre Ámos próféciája, ahol a 7. részben, mikor a bétheli szentélyben a próféta beszél a főpappal, Amaziással, nem csak a vallás ceremóniái ellen kelt ki, hanem általában a városi élet zülöttsége ellen is. De a nomád és földművelő kultúra szempontjából itélendő meg a zsidó és a kanaáni vallás egymáshoz való viszonya is s mindjárt inkább megérthető sok olyan jelenség, ami különben érthetetlen maradna.

Látva, hogy a Pentateuchot nem Mózes írta s fölismerve abban mégis bizonyos elemek, melyek a történelem némely korában keletkeztek s észrevén, hogy általános emberi műveltség sajátos elemeivel találkoznak, felmerült a Pentateuchnak történeti értéke s ezzel kapcsolatban a *világ- és ember teremtésének*, továbbá az ember történetével kapcsolatban különböző népek, a *zsidónép s pátriárkái* (Ábrahám, Izsák, Jákób) *József és Mózes történetének kérdése*.

A világ és az ember teremtésével kapcsolatban kitűnt, hogy a babyloniaiaknál a Gen. 1¹—2^{4a} és 2^{4b}—2⁵ helyeinek megfelelőleg két teremtési leírás olvasható, melyek közül az egyik az Enuma elis eposban az egyik bibliai leírásnak, a másik a másiknak felel meg. Hasonlóképpen a Vízözön ott van a Gilgames eposban s mindez arra vall, hogy az Ótestamentum valamelyes viszonyban áll a babyloni világfelfogással: vagy egyenesen onnan kölcsönöztek a hébernek, vagy pedig közös forrásból merítettek. Hát még, amikor összevetették az ótestamentumi „mózesi“ törvényeket Hammurabi (2250 Kr. e.) törvénykönyvével és a hindu Manu törvényeivel? Mindjárt kitűnt, hogy a mi bibliánk szoros viszonyban van más népek gondolkodásával s önmagában nem elszigetelten áll, hanem az általános emberi kultúrának egyik gyűjteményes munkája, kincsés háza. A vallásos könyvek és vallások összehasonlítása ma már az *összehasonlító vallástudomány* néven igen sok eredményről tud elszámolni.

Legnehezebb problémának bizonyultak a zsidó nép történetében a pátriárkák, József és Mózes történeliségére vonatkozó kérdések. Fogták fel ezeket történeli személyeknek, mondai hősöknek, mythologiai alakoknak, legendák szereplőinek, megszemélyesített isteneknek s istenökké avatott embereknek. Különösen az assyr-babyloni *astralis-mythologiai* tanításokkal kapcsolatban nemcsak ők, hanem más zsidó hősök (még Saul, Dávid és Salomon is; Winckler) megfosztattak történeli létüktől. Általában az a törekvés, amely Homerosnak, Shakespearenak, Jézusnak, Napoleonnak (stb.) valódi lételét kétségbevonta s őket a legendák, vagy mythológiák körébe emelte, az említett zsidó ősök kérdésénél is teljesen féktelenül munkálkodott, nem törődve semmi történeli ténnyel.

Sok tekintetben felfrissítőleg és kijózanítólag hatottak aztán a különböző ásatások, melyek sok történeli anyagot és följegyzést szolgáltatottak és igen sok esetben megerősítették a bibliának adatait. Viszont a biblia maga is néha nagy szolgálatokat tett azon a téren, hogy a történeli emlékeken elmosódott, vagy hiányzó nevek benne megtalálhatók voltak.

A múlt század közepe tájától az angolok, franciák, amerikaiak és németek Assyr-Babyloniában, Mesopotámiában, Egyiptomban és Palesztinában nagy költségekkel és nehézségekkel szorgalmas ásatásokat végeztek s ezen ásatások eredményei sok tekintetben módosították az Ótestamentumról való tudásunkat. Inkább megismertük a különböző népek történetét s megbizonyosodtunk arról, hogy a zsidók története s általán az Ótest. adatai nem épen olyan megbízhatatlanok, mint a mythologizálók hitték.

Az Exodus, vagyis a kivonulás kérdése odamodosúlhatott, hogy nem Egyiptomból, hanem Kanaán déli részéről vonultak telfelé egyes törzsek (M. Gemoel); de viszont ezzel szemben arról is van tudomásunk, hogy Kairótól délre mintegy 400 mérföldnyire az 1400 (Kr. e.) körül írt papyrusok szerint laktak zsidók s Egyiptomban 1600-tól (Kr. e.) kezdve Hyksos-ok uralkodtak. Egyiptom uralma alá tartozott a Tell-el-amarnai levelek szerint is a mai Palesztina egy jó nagy része egy időben s így az Exodus problémája csak a Mózes alakjával kapcsolatban nehéz; de viszont csak

azért, mert tudva van, hogy *Sargon* király születése is mesés, nincs jogunk Mózeset egyszerűen költött személynek tekinteni. Buddha és Jézus születése is kiszínezett s mégis élő személyek voltak.

Az ásatások különben még sok érdekes dolgot hozhatnak felszínre e tekintetben is; de általános kultúrtörténeli szempontból megbecsülhetetlen értékeket tártak fel akkor, amikor meggyőztek arról, hogy nem Egyiptomban, hanem Mesopotamiában, Assyr-Babyloniában keresendő a műveltség bölcsője. A bibliai Édenkert (paradicsom) is ide útál; itt találkozunk az írások kezdetleges formáival, melyeknek szerzői — úgy látszik — nem a sémiták voltak, (hiábavalónak bizonyult Halevy minden törekvése), hanem a *sumirok*, akik valószínűleg az ural-altáji népcsaládhoz tartoztak. Amint a klasszikus kultúra a görögökön keresztül India felé vezetett, úgy a biblia vallásos kultúrája most Egyiptomba, majd Babyloniába irányította a kutatót s most egy lépéssel tovább visz a sumirokhoz és így fel Ázsia belseje felé s lehet, hogy egy század múltán eddig nem remélt, új világosság támad az emberi műveltség ma még homályos történetén.

A biblia kritikával kapcsolatban olyan meglátások történtek, amelyeknek segítségével az Ótestamentumnak lehető legvalószínűbb és legjobb szövegét iparkodhattak megközeíteni. E tekintetben nagyon fontos volt Eichhornnak szövegkritikai eljárása, ki az u. n. „hőhere Kritik“, „higher criticism“, magasabb kritika megteremtője volt. A *szövegkritika* s ezzel kapcsolatban a biblia könyveinek tartalmi vizsgálása, ami az alaki megvizsgálás után következett, befelé irányította a kutatók figyelmét s az egyes könyvek megismerését tűzte ki célul. Tekintete nem kifelé irányult, hanem az Ótestamentumban adott tényekkel iparkodott leszámolni. Égető kérdés volt az *írás* természetének megismerése, az iróanyagok és amire írtak, azon tárgyak természetének feltárása. Az írást — mai felfogás szerint — a *sumirok* találták fel s első volt a képirás (rajz) és ebből fejlődött ki az ékírás. A héber írás is fontos fejlődésen ment keresztül.¹ Nagyon fontos az anyag természete, amire írtak, mert ez befolyásolta a könyvek alakját és nagyságát (Dr. Blau: Az óhéber könyv). Az anyag, amire írtak (háromféle bőr: gevil, kelaf és dokhszosztos), a könyvek alakja, a könyvek értékelése, olvasása, betanulása, lemásolása s így terjedése, esetleg a leírásban hibák becsúszása, a könyvek írtása, lehető megsemmisítése, idegen nyelvekre való lefordítása s így különböző nyel eken való fennmaradása, a héber példányok pontosítása (Kr. u. 9 század) mind figyelembeveendőek voltak a tudományos kutatásoknál. Kialakult hát a szövegkritika egésze, amely lehetővé tette, hogy a valószínűség határain belül pontos bibliai szöveggel álljanak szemben. Ilyen munka alapján aztán lehetővé vált, hogy a történeli kritikának kész anyagot bocsássonak rendelkezésére s a különböző iratok időrendi megismerése létesüljön.

Természetesen minden könyvvel kapcsolatban igen sok pro-

1) V. ö. Driver: Notes on the Hebrew text and the topography of the books of Samuel. Oxford. 1913. L. 1—XCVI.

blema merült fel a tartalmat illetőleg is és sok esetben a tartalom minősége döntötte el az időkor megálapítását, mikor íródhatott.

Igy kitűnt, hogy a Pentateuchban vannak igen régi adatok, bár a Pent. Kr. e. 444 után nyerhette mai alakját; hasonlólag a Birák könyvében a Debora éneke (története) a honfoglalás korára utal; de aztán a történeti könyvek megírása aranylag későn történt a fogság után. A J. E. iratok a Kr. e. 9. században keletkezettek s Ámos próféciája 760 körül. Utána Hózeás írt. Ézsaiás 1—39 részei korábbiak s 40—66 a fogság utánra utalnak. Jeremiás a Deuteronomiummal kerül közelségbe (621) s Ezekiel pedig a nagy fogságra, próféciája és a papírat kialakításában látszik hatása. Mikeás Ézsaiás kortársa s a többi próféták általán fogság utániak.

A Zsoltárok, Job, Példab, Prédikátor, Énekek-éneke mind fogság utániak s Job-ban pl. jól látható a perzsa hatás. (Cyrus 538-ban dönti meg Babylon uralmát) Ruth könyvének a problémája (tárgva) összefüggést mutat Ezdrás (Ezra) és Nehemiás fajtisztító törvényével; de Eszter Antiochus Epiphanes üldözése utáni; Dániel pedig a Kr. e. második század közepe táján (164—150) keletkezhetett.

Az elmondottakból világosan látszik, hogy az Ótestamentum problémái két irányban haladtak: *befelé* és *kifelé*. Befelé a nép történetével ismertettek meg az írásokon keresztül; kifelé pedig a zsidó népnek más népekhez való viszonyát tarták fent. Befelé meggyőzték arról, hogy e nép politikai szenvedések alatt a vallásos hitnek legjobb példáját szolgáltatja s kifelé pedig ráeszméltettek a problémának, hogy az Ótestamentumot megíró és megélő nép általános művelődéstörténeti tényezőképen szerepelt az emberiség életében, példát adva bármely nemzetnek arra, hogy hogyan lehet a szorongatások közt az Isten nevének segítségül hívásával, jobb jövőt remélve, fölemelő és magasztos életről zengen, prófétálni.

Ezen általános kép után annak idején annál érdekesebb lesz a részletek tanulmányozása.

DR. KISS ELEK.

NEHÁNY SZÓ EGYHÁZALKOTMÁNYUNK REFORMJÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL S A REFORM ELŐKÉSZÍTŐ NAGY- BIZOTTSÁG TEENDŐIRŐL.

Azt hittem, hogy E. K. Tanácsunk az 1921. évi főtanácsi gyűlés határozatának megfelelőleg jelen év elején végre össze fogja hívni azt a nagy bizottságot, amely egyházi ügyeinknek ankétszerű megtárgyalása végett még 1919. tavaszán alakítottatott. Úgy látom azonban, hogy a várt ankét ezúttal sem tartatik meg s az évről évre halasztott egyházalkotmányrevízió kellő előkészítés hiányában az idén sem fog főtanácsi tárgyalásra kerülni. Távól áll tőlem a szándék emiatt váddal állani elő. Vannak dolgok, amiket sokáig kell érlelni, hogy aztán végül jól lehessen őket elintézni. Ilyen lassan érő ügy egyházalkotmányunknak revíziója is. Dr. Tóth György az Unitárius Közlöny 1919. évi 2—3 számában, majd pedig „Az Unitárius Egyház Szervezete“ c. könyvében (1921.) részletesen ismertette az E. K. T.-hoz szabályszerűen benyújtott alkotmányrevíziós javaslatokat. Gondosan átvizsgálván e javaslatokat, arra a meggyőződésre jutottam, hogy egyházalkotmányunk revíziójának ügye ezidő szerint főtanácsilag még nem tárgyalható. E meggyőződésemet két ok igazolja. Egyik az, hogy az összes benyújtott javaslatok mind csak egyes részletmódosításokra vonatkoznak anélkül, hogy e divergens irányú részletjavaslatoknak megfelelő egész alkotmánytervezet — amely éppen a részletjavaslatoknak természete miatt más kell, hogy legyen a jelenleg érvényben levő Egyházi Törvénynél — bárki részéről elkészítettetett volna; már pedig olyan törvényjavaslat nem kerülhet főtanácsi tárgyalásra, amelynek részletei ellenmondásban állanak a törvény egészével. Másik ok az, hogy a jelenleg érvényben levő „Egyházi Törvény a magyar unitárius egyház hatóságának és a tisztviselői állásoknak szervezetéről“ olyan kardinális ellenmondásokat és következetlenségeket rejt magában, amelyek miatt előleges elvi megállapodás és döntés nélkül lehetetlen további revíziókkal komolyan foglalkozni.

Igazán szerettem volna, ha alábbi fejtegetéseimet az e tárgyú megbeszélgetésre hivatott ankéton terjeszthettem volna elé. Minthogy azonban ez ankét erről az évről is alighanem elmarad, szükségesnek látom vonatkozó tanulmányaim eredményét e helyen nyilvánosságra hozni, mert azt hiszem, hogy fejtegetéseim során sikerülni fog néhány olyan elvi kérdést tisztáznom, amelyek eddig legnagyobb akadályai voltak egy mindenre kiterjedő, egységes és következetes alkotmánytervezet elkészülésének, illetőleg annak, hogy a régóta várt revízió-ankét összehívható legyen.